

Элчиев Ж.Э.

ТАСТЫКТОО ЖАНА ТАКТОО МААНИЛЕРИ, АЛАРДЫН АЙЫРМАЛУУ ЖАКТАРЫ

Элчиев Ж.Э.

ЗНАЧЕНИЯ ПОДТВЕРЖДЕНИЯ И УТОЧНЕНИЯ, ИХ ОТЛИЧИЯ

Аталган маанилик өзгөчөлүктөр, бири карганда өз ара жакын түшүнүктөр катары туюлган менен, алар сүйлөөчүнүн (же жазып жаткан адамдын) иш аракетке, окуя-көрүнүшкө карата богон эки башка мамилесин билдирүүчү айырмалуу түшүнүктөр болуп эсептелет. Тастыктоо мааниси сүйлөөчүнүн өзүнүн тааныштыгы катышы бар иш аракеттик көрүнүштүн чындыкка шайкеш келишине ынангандыгын, же ага күбө болууга, далилдөөгө даяр экендигин билдирген маани болуп саналса, тактоо мааниси, тескерисинче, андай көрүнүш, түшүнүктөрдүн чындыкка дал келүүсүнө сүйлөөчүнүн толук көзү жетпегендигин, ал боюнча дагы кошумча маалыматтын керек экендигин туюнткан маани болуп саналат. Ошондуктан тастыктоо маанисиндеги сүйлөмдөр маалымдоо маанисиндеги сүйлөмдөрдүн түрүнө кирет. Андыктан аларды өз ара жакын түшүнүктөгү маанилик түрлөр катары кароо, же бири-бири менен байланыштыруу туура эмес түшүнүктөргө алып келет. Мындай маанилик түрлөрдү камтыган сүйлөмдөрдүн тутумуна келчү тилдик бирдиктер, алардын берилүү өзгөчөлүктөрү да орчундуу айырмачылыктарга ээ болуп турат.

Тастыктоо маанисин, берилүү өзгөчөлүктөрүнө ылайык өз ара **айкын тастыктоо, көркөм тастыктоо** деп бөлүп кароого болот.

Айкын тастыктоо маанисин камтыган сүйлөмдөр кыргыз тилинде функционалдык стилдин бардык түрлөрүндө колдонулуп, негизинен төмөнкүдөй тилдик бирдиктер менен каражаттардын таасиринде уюшулат:

а) Бул маанини тике туюнткан “тастыктаймын”, “ырастаймын” деген сөздөрдөн тышкары да көпчүлүк этиш жана атооч сөздөр сүйлөмдө предикаттык кызматта келүү менен тастыктоо маанисин туюнтушат. Башкача айтканда, мындай сүйлөмдөрдө сүйлөөчүнүн ал маалымдалган иш аракетке, окуя, кубулушка болгон ынанамын билдирген маани берилет. Мындай маанилик өзгөчөлүктөрү камтыган сүйлөмдөр дээрлик, тыянактуу көтөрүңкү интонация менен айтылат. М: Кеп үйрөнүп, кеп жэп, кеп кадырлаган адам асти кор болбойт (Ж.М.). Ак ийилет, бирок сынбайт (макал). Адамдын көркү –

бөз, көңүлү – эки ооз сөз (Макал). Күлсө-күлкүгө, ойносо-оюнга тойбой турган кезиң (“Кан жол”) ж.б. Кээде бул мааниде берилген сүйлөмдөрдүн тутумуна ал маанини бышыктоочу кызматта келген кириңди сөз катышып, тастыктоо мааниси кайталанма абалда келген түрмөк аркылуу берилип калат. М: Анан, чындыгында эле, ал суракты мен жүргүзбөгөндө ким жүргүзөт!? (А.Ч.) ж.б.

б) экен, эмес көмөкчү сөздөрдү айкаша келген айрым атооч сөздөр да тастыктоо маанисинин берилишин шарттайт.

М: Атка минген келбети,

Сырттан эрдин **өзү экен.**

Карарган кара көзү экен (“Эр Төштүк”).

Албай жатып тизгинин,

Аялына берүүчү,

Акылсыз эркек **мен эмес** (“С-Б”)

Барса Бөкөй **бек экен,**

Башында кара болсо да,

Баркы журтка **кең экен** (“С-Б”), сындыгында, биздин тагдыр ошолордун колунда эмеспи (“Улуу инсан”) ж.б. Бирок мындай көмөкчү сөздөр менен айкаша келген **атооч, же бар, жок** сөздөрү кээ бир сүйлөмдөрдө тастыктоо маанисин эмес, моюнга алуу маанисин туюнтуп калат. Мындай маанилик бөтөнчөлүктөр контекстке ылайык айкындалат. Маселен,

“Кармашканды калдайтып,

Алып турган **кези экен.**

Балакетти дөөлөргө,

Салып турган **кези экен**” (“Эр Төштүк”) деген сүйлөмдөр менен “Жаан кезген сен Түштүк,”

Балбандыгың **чын экен.**

Көк темирден дөңгөчтү,

Жаргандыгы= чын экен” (“Эр Төштүк”)

“Таш да болсо эриткен,

Тандайда сөөлүң **бар экен**” (“Эр Табылды”) деген сүйлөмдөрдө камтылган маанилик түрлөрдү бирдей кароого болбойт, анткени контекстке ылайык мындагы 1-мисалда тастыктоо мааниси берилсе, 2-3 мисалда моюнга алуу мааниси берилди.

Ошондой эле бул көмөкчү сөздөр этиш, айрым модалдык сөздөр менен айкашып, тастыктоо

маанисин камтыган сүйлөмдөрдүн предикаттарынын тутумунда келет. М: Ынтымак бар жерге ырыскы өзү келет дейт эмеспи (“Көч”). Эстегилерди жана сезүүнү, Хемунгуй айткандай, дал ошолорду кайра кайрууга мүмкүн эмес (А.Ч.) ж.б.

В) Тактооч жана бар, жок сөздөрү предикаттык функцияда келген сүйлөмдөрдө тастыктоо мааниси берилет. Бул маанилик түрдү камтыган мындай сүйлөмдөрдөн болот. М: Күйүмдүү көп, күйгөн аз, билимдүү көп, билген аз (Макал). Акылмандын ачуусу бар, кеги жок, Даанышмандын курбусу бар, тени жок (Макал).

Аргымак жыйгын, тулпар жый,

Чал куйруктай буудан жок (“Эр Төштүк”) ж.б.

г) Кээ бир сүйлөмдөрдө го бөлүкчөсү менен айрым модалдык сөздөр тастыктоо маанисинин берилишине көмөктөшчү, же аны туюнтуучу бирдик катары келет. М: Ал председателге айтты го, “бирдемени эске аламын” деп (А.Г.)

“Жатындаш иним барбы” деп,

Жамгырчы колун сунду го (“С-Б”). Бул жерде бардык нерсеге мүмкүн (С.Ж.) Мындай нерселерди өз учурунда айтып туруу керек (О.К.) ж.б.

д) Предикативдүүлүктү уюштуруучу негизги тилдик бирдиктерден болгон жак мүчөлөрү атооч жана этиш сөздөргө жалганып келип, предикат болуп түшкөндө, ал сүйлөмдө айкын тастыктоо мааниси берилет. М: Бул бүркүтүм үчүн жердин жети кабатына түшүүгө даярмын (Ж.М.)

Сен менин жазылбаган ырларымсың,

Сен менин айтылбаган сырларымсың (Б.А.) Мен го унуткан жокмун дечи (А.Г.) Андайда урушуп да, жалынып да жаза албайсың жигитти (К.А.) ж.б.

Ошентип, айкын тастыктоо маанисин камтыган сүйлөмдөрдүн предикаттык бөлүктөрү түз мааниде колдонулган жогорудагыдай негиздеги атооч, этиш, тактооч жана айрым кызматчы сөздөрдүн катышышынан уюшулуп, мындай сүйлөмдөрдө сүйлөөчүнүн ал түшүнүккө болгон ынанымы айкын маалымдалат. Ал эми көркөм тастыктоодо ушул эле маани жогоркудай айкын маанилүү сөздөр аркылуу эмес, төмөнкүдөй тилдик бирдиктердин таасиринде белгилүү чекте образдуу-көркөм абалда туюнтулат. Мындай сүйлөмдөр маалымдоо маанисин да, суроо маанисин да камтып, андагы тастыктоо маанисин кабылдоодо контекстке ылайык логикалык тааным да талап кылынат.

а) ким, эмне, кайда, кана сурама ат атоочтору же баштапкы абалдарында, же кыскарган вариантында, же чакчыл формалуу этишке өткөн абалында атооч этиш сөздөр менен катышта келип, терс түшүнүктүк айкаштарды түзүү аркылуу предикаттык функцияда келүү менен сүйлөмдө айтылган ойдун чындыкка

болгон катышын тастыктоочу мааниси пайда кылышат.

М: Артында балаң калбаса,

Арман эмей эмине! (Жеңижок).

Жүрөктө көп сыр бар кайнаган,

Үмүтсүз жашаган кайда адам?! (С.С.)

Ким жыттабайт сүйүү чиркин гүлүнөн!
(Мидин.)

- Ээ, коюңузчу, мен андан кантип кем калайын! (Ж.М.) ж.б.

б) -бы мүчөсү жалганып уюшулган атоочтук, этиштик предикаттардан уюшулган айрым сүйлөмдөрдө көркөм тастыктоо мааниси камтылат.

М: Алам деп жаткан Бермегиң,

Айтканы жалган, туурабы? (“С.Б.”). Акылдан жакшы дос барбы, ачуудан жаман кас барбы (Макал).

Өмүрдүн болбойт ченеми,

Өкүнсөң кайра келеби.

Картайып кетсең жаштыкты,

Кыргызга бирөө береби!? (Эл ыры) ж.б.

в) Фразеологизмдер предикат болуп түшкөн сүйлөмдөрдө да көркөм тастыктоо мааниси берилип, андай сүйлөмдөр, негизинен, маалымдоо маанисиндеги сүйлөмдөрдөн болот.

М: Турмуш менин чыгып алды кырыма,

Сенин болсо туш тарабың кыбыла (Омар Хаям).

Жүрөксүңөр жериң жок, сенин төрт тарабың кыбыла (Т.К.)

Ичим күйүп, боорум чок,

Мааникер жүрбөй калганда,

Кандай болот дүйнө бок! (“Эр Төштүк”) ж.б.

Буга чейин келтирилген мисалдардын айрымдарынан көрүнгөндөй, тастыктоо маанисиндеги сүйлөмдөр башка маанилик типтеги сүйлөмдөр менен да, бул маанисин эки түрдө берилиши өз ара да каарлаш абалда келе берет. Маселен,-Жок, кайтпаймын айтканымдан, Шамырзаны туз урду, Ярмакты ант урду, алар чыккынчынын жолуна түштү! (Т.К.) Жаштыкты кимдер самабайт, жалган сөз айткан жарабайт (Элдик ыр) деген сүйлөмдөрдө айкын тастыктоо маанилери да, көркөм тастыктоо маанилери да камтылган. (Көркөм тастыктоо маанисиндеги сүйлөмдөрдүн алды сызылды-Э.Ж.). Ошондой эле тастыктоо мааниси айрым сүйлөмдөрдө атайын сүйлөмдөрдүн көмөгүндө чечмеленип түшүндүрүлсө, кээде суроолуу сүйлөмгө жооп иретинде келип, бул маани кириңди сүйлөмдүн таасиринде бышыкталат. М: Исхак Разакович тажикче жакшы билген киши болчу, анткени Тажикстандын Ленинабад шаарында балдар үйүндө өскөн, тарбияланып билим алган эмеспи (“Улуу инсан”).

- Капрай, ошондой да шумдуктар болобу?

- Болбогондочу, “көргөнүндөн көрө элегин көп” деген кеп бар (А.С. ж.б.)

Тактоо маанисин камтыган сүйлөмдөр, жогору жактарда белгиленгендей, жалпы мааниси боюнча суроо маанисиндеги сүйлөмдөрдүн түрүнө кирип, ал маанинин “тактама суроо” деп аталган ички маанилик түрү катары келет да, суроо маанисинин башка маанилик түрлөрүнөн айырмаланып турат. Мында сүйлөөчүнүн алдына такыр белгисиз болгон маалыматты алуу максаты эмес, ага белгилүү өлчөмдө айкын болгон түшүнүктү тактоочу, ал үчүн да, тыңдоочу үчүн да ынанымдуулукту камсыздоочу кошумча маалыматты алуу максаты коюлат.

Сүйлөөчү тарабынан коюлган сүйлөмдөгү мындай максаттар ал сүйлөмдөгү жалпы маани аркылуу, же андан мурда, же кийин келген сүйлөмдөрдүн таасири аркылуу да айкын болуп турат. Маселен, “салкының жайкы таңдайсың, санаанда кимди жандайсың?” (Э.У.) деген сүйлөм менен “Жалпы агайын бул элдин, жамандык кылдым кимине?” (“С-Б”) деген суроо маанисиндеги сүйлөмдөрдө сүйлөөчүлөрдүн алдына бирдей максат коюлган жок. Тактап айтканда, биринчи сүйлөмдө сүйлөөчү тарабынан белгисиз маалыматты алуу максаты коюлса, экинчи сүйлөмдө “Мен эч кимине жамандык кылган жок элем го, андай болсо айткыла” деген контексттик ой камтылып, сүйлөөчүнүн алдына тактоочу кошумча маалымат алуу максаты коюлду.

Тактоо маанисинин камтылган бул кошумча маанинин туюндурулушун анын алдында келген сүйлөм, же сүйлөмдөр шарттайт. Мисалы: Бөлөк эмес тууганмын,

Жеңе, сен кайгырасы несине? (“С-Б”)

Тушумда бирөө кеп айтат,

Сенин тууганың кесел деп айтат.

Туугандын жаны соо болсо,

Душмандын сөзүн неге айтат? (“С-Б”) ж.б.

Мындагы биринчи мисалдагы тактоо маанисинин алдында келген тастыктоо маанисиндеги сүйлөм шарттаса, экинчи мисалдагы тактоо мааниси алдындагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн маанилик таасиринде келип чыкты. Эгерде алдындагы сүйлөмдөр менен биргеликте эмес, өз алдынча колдонулса, бул суроо маанисиндеги сүйлөмдөрдө кошумча түрдө берилген тактоо маанилери камтылмак эмес. Кээде

сүйлөмдө тактоо маанисин киргизүүчүлүк мындай ролду айрым сөздөр, же кириңди сүйлөмдөр аткарып калат.

Мисалы: **Чын эле** мен сени таптымбы? (Ж.А.)

А болбосо айтчы жаным эмне үчүн,

Зарлап тапкан перзентимдей көрүндүн? (О.С.) ж.б.

б) го, эле, беле көмөкчү сөздөрү кээ бир сүйлөмдөрдө предикаттын тутумунда келип, ал сүйлөмдө тактоо маанисинин пайда болушун шарттайт. Мисалы: Анан калса аялы Момчиловго бир да жолу келбептир го? (А.Г.) Келинин алам деп жүрүп, кетирген сизди ким эле? (“С-Б”) - Өткөндө сени менен жүргөн жолдошуң беле? (Оозеки кептен). Алар кечээ эле келишкен эле го? (А.Ч.) ж.б.

в) – бир, ар мүчөлөрү да айрым сүйлөмдөргө тактоо маанисинин берилишине көмөк көрсөтөт.

Мисалы: Өчкөн отум тамдыбы?

Өлгөн Төштүк келдиби? (“Эр Төштүк”).

Ушулардын сөзүнө,

Уялбай Бакай шендиңби? (“С-Б”)

Сиз, албетте, бул эң сонун баатыр адамды тарыхтан билерсиз? (А.Г.)

- Же бир кылмыш кылып койгон жериң барбы? (К.А.) ж.б.

Ошентип, тастыктоо жана тактоо маанилери өз алдынча бөтөнчөлүктөргө ээ болуу менен бирге, бири маалымдоо маанисиндеги, бири суроо маанисиндеги сүйлөмдөрдүн маанилик түрлөрүнө кирип, жогоруда көрсөтүлгөндөгүдөй негиздеги тилдик бирдиктердин таасиринде уюшулат.

Адабияттар:

1. Аруюнова Н.Д. Предложение и его смысл: Логико-семантические проблемы. М.,1973.
2. Гак В.Г. Высказание и ситуация. Проблемы структурной лингвистики. М., 1973.
3. Москальская О.И. Вопросы синтаксической семантики. Вopr. языкознания.1977. № 2
4. Общее языкознание: Внутренняя структура языка. М., 1972.
5. Современный русский язык. Под редакцией В.А. Бюшпаковой. М.,1989 г.
6. Семантические типы предикатов. М., 1982 г.
7. Нурманов А. ж.б. Узбек тилининг мазмуний синтаксиси. Тошкент.1992.